

NAAR BEHOREN

Filosofische ethiek in de
neocalvinistische traditie

Bart Cusveller

Met een voorwoord van Nicholas Wolterstorff

en een inleiding van Bas Hengstmengel

Buijten & Schipperheijn *Motief* – Amsterdam

Deze publicatie is onderdeel van de reeks Verantwoording, die wordt uitgegeven in samenwerking met de Stichting voor Christelijke Filosofie.

STICHTING VOOR
CHRISTELIJKE FILOSOFIE

Colofon

© Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, 2021

ISBN 978-94-6369-121-5

Vormgeving (basis) Aperta, Jan Johan ter Poorten

Fotoverantwoording

Omslag: Exposure van Antony Gormley, Wikipedia, foto: Herman Verheij

Pag. 20 en 38 Collectie HDC | Protestants Erfgoed, Vrije Universiteit

Pag. 70 RD

Pag. 98 en 226 Wikimedia

Pag. 118 Arie Noordermeer

Pag. 138 Niek Stam

Pag. 154 met toestemming van Fuller Seminary

Pag. 170 Gabriel Amadeus Cooney

Pag. 186 Familiearchief

Pag. 208 Archief ChristenUnie

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgevers, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam Zuidoost.

Inhoud

Woord vooraf	7
<i>door Nicholas Wolterstorff</i>	
Introductie.	
Filosofische ethiek in de neocalvinistische traditie	11
Abraham Kuiper, Willem Geesink en Herman Bavinck:	
Wijsgerige ethiek bij de vroege neocalvinisten	21
<i>door Bas Hengstmengel</i>	
Herman Dooyeweerd als ethicus I:	
Ethiek als theoretisch denken	39
Herman Dooyeweerd als ethicus II:	
Theorie van het morele aspect	53
De wijsgerige ethiek van André Troost I:	
Theorie en levenspraktijk	71
De wijsgerige ethiek van André Troost II:	
Normativiteit en verantwoordelijkheid	87
Intermezzo I.	
C.S. Lewis als ethicus:	
Apologetiek en ethiek	99
Bob Goudzwaard als ethicus:	
Ethiek van de moderne economie	119
Egbert Schuurman als ethicus:	
Ethiek van de moderne techniek	139
Richard Mouw als ethicus:	
Ethiek van de pluriforme samenleving	155
Nicholas Wolterstorff als ethicus:	
Ethiek van rechten en rechtvaardigheid	171

Intermezzo II.	
Allan Boesak als ethicus:	
Ethiek van de politiek	187
Roel Kuiper als ethicus:	
Ethiek van sociale verhoudingen	209
De normatieve praktijkbenadering:	
Ethiek van professionele praktijken	227
Slotsom.	
Naar behoren: Bijdragen aan een integrale ethiek	247
Epiloog.	
Nogmaals integriteit	263
Noten	267
Literatuur	275
Register	284
Over de auteurs	293
Verantwoording: christelijk-filosofische reeks	295

Woord vooraf

NICHOLAS WOLTERSTORFF

De afgelopen 150 jaar bracht het officiële leer gezag van de Rooms-Katholieke Kerk een opmerkelijke hoeveelheid encyclieken uit over sociale en maatschappelijke onderwerpen. Zodoende is aan katholieke zijde een substantieel corpus van officiële leerstukken ontstaan over samenlevingsvraagstukken. Wil men weten wat het officiële katholieke standpunt is over de relatie tussen kerk en staat, over de betekenis van arbeid, over de doelen en normen van de economie, of over menig ander onderwerp, dan kan men daarover de desbetreffende encyclieken raadplegen. Niet dat iedere katholieke denker die over sociale onderwerpen schrijft op één lijn staat met al die encyclieken. Maar voor veel van degenen die de leer van de kerk op die punten willen uitwerken geldt dat wel.

Het protestantisme dat uit de reformatie stamt, is een traditie zonder centraal leer gezag. Het kent dan ook geen bestand van officiële leerstukken dat vertegenwoordigt hoe het protestantisme of de reformatie over sociale vraagstukken denkt. De traditie is verdeeld in een veelheid van onafhankelijke denominaties. Bij tijd en wijle dragen deze denominaties hun standpunten uit over sociale en maatschappelijke onderwerpen. Maar wanneer men de standpunten van de verschillende denominaties naast elkaar wil leggen, dan zoekt men tevergeefs naar thematische eenheid. En hoewel de standpunten van deze en gene denominatie in de loop van de tijd waarschijnlijk wel enige thematische eenheid te zien zullen geven, vertonen ze in geen geval de diepte en de rijkdom die de rooms-katholieke encyclieken hebben.

Aan Bart Cusvellers boek, *Naar behoren*, ligt ten diepste de stelling ten grondslag dat er weliswaar geen officieel corpus is van protestants of gereformeerd denken over sociale vraagstukken, maar dat bepaalde denkers in de gereformeerde traditie van het protestantisme de laatste 150 jaar niettemin een karakteristieke manier van

denken hebben ontwikkeld over sociale onderwerpen in het algemeen en sociale ethiek in het bijzonder. Die blijken zij met zowel grote reikwijdte als grote diepgang en grondigheid hebben uitgewerkt. Dat maakt zijn boek van belang. De denkers die hij op het oog heeft, staan in de traditie van het *neocalvinisme*. Dit is een robuuste filosofische en theologische traditie die in de negentiende eeuw in Nederland ontstond, maar inmiddels wereldwijd verbreid is. Als haar grondlegger geldt de Nederlandse theoloog, hervormer en staatsman Abraham Kuyper.

Cusveller wijst op de thematische eenheid tussen de meer dan tien neocalvinistische denkers die hij onder de loep neemt, met aan het begin Kuyper zelf. Volgens hem is het met name het opmerken waard dat het gedachtegoed van deze denkers een gemeenschappelijke manier van denken kent over sociale ethiek, een gedeelde benadering van de thematiek. Hij noemt het een ‘integrale benadering’. Daarmee bedoelt hij dat men in deze wijze van denken een *omvattende* benadering van de ethiek kan zien. Hij brengt voor het voetlicht dat er ten minste vier redenen zijn om hun benadering integraal of omvattend te noemen.

- Ten eerste, de neocalvinisten plaatsen hun analyse van de aard van de ethiek in een bredere filosofische context. Die bredere filosofische context biedt inzichten in de aard van de ethiek die makkelijk aan de aandacht ontsnappen wanneer men met een nauwere blik naar de ethiek kijkt.
- Ten tweede, de neocalvinisten plaatsen hun analyse van de aard van de ethiek in de theologische context van God als schepper en onderhouder van de wereld, die Gods schepselen liefheeft, en wetten vaststelt voor Gods schepselen. Morele wetten plaatsen zij in de context van Gods wetten.
- Ten derde, de neocalvinisten plaatsen hun analyse van de aard van de ethiek in de context van een specifieke zienswijze op de wetenschap in het algemeen, namelijk dat wetenschap onder meer vorm krijgt onder invloed van de religieuze en niet-religieuze wereldbeschouwing van de onderzoekers. Wetenschapsbeoefening in het algemeen is geen religieus neutrale bezigheid. Daarom ontwikkelen de denkers in deze traditie hun gedachtegoed binnen een expliciet christelijk wereldbeeld.
- Ten laatste, het ethisch gedachtegoed van de denkers in deze

traditie is ook integraal of omvattend te noemen omdat ze het moreel goede voor de mensheid als geheel op het oog hebben en niet alleen voor christenen. Hoewel zij een benadering van de ethiek verwoorden die zichtbaar christelijk is, is het niet een ethiek die enkel bedoeld is voor christenen.

De redenen waarom Cusveller het integrale of omvattende karakter van de ethiek in de neocalvinistische traditie voor het voetlicht brengt, weerspiegelen de ontwikkeling in zijn eigen loopbaan. Na zijn opleiding tot verpleegkundige besloot hij al snel de praktijk in te ruilen voor het hoger beroepsonderwijs in de verpleegkunde. In die omgeving nam hij kennis van de professionele literatuur op zijn vakgebied, in het bijzonder over de ethiek van de verpleegkunde, die overwegend seculier georiënteerd bleek te zijn. Dit leek hem onbevredigend. Veel van de bestaande visies waren hem te eenvoudig en te eenzijdig, ze zagen de doelen en de normen van de verpleegkunde niet in een bredere context. Zo werden bepaalde filosofische vragen nooit gesteld – bijvoorbeeld, wat *is* een morele plicht, zijn er naast morele nog *andere* soorten plichten, en is er een objectieve *grond* voor morele plichten? En natuurlijk bood deze seculiere literatuur over de verpleegkunde geen enkele theologische context. Daarom begon hij aan een promotiestudie in de wijsbegeerte en zocht naar voorbeelden van ethiek in een filosofisch en theologisch kader. Het omvattende, integrale kader dat hij nodig achtte voor de ethiek in het algemeen en de verpleegkundige ethiek in het bijzonder, vond hij in de neocalvinistische beweging binnen zijn eigen traditie – en die van mij – van het gereformeerde protestantisme.

Wie het gedachtegoed van denkers in de neocalvinistische traditie bestudeert, kan onmogelijk over het hoofd zien welk belang zij hechten aan sociale en maatschappelijke vraagstukken en met name aan de sociale ethiek. Toch gaf niemand eerder een systematisch overzicht van de manier waarop ze over ethiek denken. Daarom is Cusvellers boek *Naar behoren* baanbrekend. Dat betekent niet dat hij de traditie kritiekloos volgt. Hij wijst er bijvoorbeeld op dat de uitwerking van de ethiek bij de neocalvinisten vrijwel uitsluitend gericht is op ethisch denken en ethisch handelen, maar veel minder op morele emoties en morele vorming. Hoe

dat ook zij, binnen de neocalvinistische traditie schetst Cusveller een karakteristieke manier van denken over sociale vraagstukken in het algemeen en over ethiek in het bijzonder, die omvattend, diepgaand en gedegen is. Daarmee bewijst hij ons een waardevolle dienst.

Introductie

Filosofische ethiek in de neocalvinistische traditie

Aanleiding en onderwerp

Het is een opmerkelijk verschijnsel dat mensen over het algemeen de ervaring hebben dat zij zich op een bepaalde manier behoren te gedragen – en die ervaring niet echt kunnen negeren. Het is minstens zo opmerkelijk dat mensen zich in werkelijkheid niet steeds naar behoren gedragen en zich daar ook van bewust zijn. Met deze constatering begint C.S. Lewis (1898-1963) zijn klassieker *Mere Christianity* (1952). De bekende apologeet, literatuurwetenschapper en kinderboekenschrijver ziet de kloof tussen deze twee feiten zelfs als het uitgangspunt van elk helder inzicht in ‘life, the universe, and everything’ (om een andere Britse auteur te citeren).¹

Het lijkt niet alleen een terechte constatering van Lewis, maar ook een heel actuele. We hoeven maar een dag de media te volgen en we zien tal van berichten over manieren waarop mensen zich behoren te gedragen en dat vervolgens niet doen. Zo horen we tegenwoordig steeds vaker, lijkt het, van integriteitsvraagstukken.² Met name in nieuws over openbaar bestuur en in bedrijfsleven kunnen we met regelmaat berichten vernemen over gevallen van fraude en corruptie, machtsmisbruik en zelfverrijking, en natuurlijk ook over initiatieven om zulke voorvallen te vermijden of te bestrijden. Hier wordt tevens het nodige onderzoek naar gedaan en er blijken zelfs filosofen te zijn die zulke bestuursethische en bedrijfsethische vraagstukken bestuderen.³

Meer recent kan men ook in de academische wereld en in de internationale sportwereld de roep horen om het bestrijden en vermijden van zulke voorvallen en om het bevorderen van integriteit. Het lijkt een kwestie van tijd of integriteitsvraagstukken duiken,

al dan niet met zoveel woorden, in andere publieke en professionele praktijken op.⁴ Zo bleken onlangs tientallen medewerkers van een ziekenhuis uit nieuwsgierigheid een kijkje genomen te hebben in het patiëntdossier van een televisiebekendheid.⁵ Zij hoorden natuurlijk heel goed te weten dat dit in het licht van hun professionele ethiek niet naar behoren is. Maar, zoals Lewis aangeeft, ze deden het wel.

Nu zien we in praktijken en opleidingen op veel integriteitsvraagstukken wat we een eenzijdige respons kunnen noemen. Vaak wordt in eerste instantie gereageerd met het verhelderen of aanscherpen van de regels, bijvoorbeeld door middel van het inzetten van een code en een commissie, of van berispingen en boetes.⁶ Niet zelden blijkt dat maar weinig of maar tijdelijk te helpen – of zelfs averechts te werken. Het gedrag van de betrokkenen verandert er niet wezenlijk door, zij zoeken van lieverlee de nieuwe grenzen weer op, of vermijden het zichtbaar worden van integriteitsvraagstukken. Daarom is er de laatste tijd wel aandacht gevraagd voor een educatieve benadering, gericht op de vorming van persoonlijke kwaliteiten.⁷ Een code helpt de overtreding van een code niet de wereld uit, de betrokkenen zelf moeten uit één stuk zijn. Hoe zinvol wellicht, ook de vorming van persoon en karakter is naast de invoering van codes en commissies echter ook weer een specifieke benadering en niet zozeer een omvattende.

Zoals gezegd kunnen integriteitsvraagstukken onderwerp van studie zijn in de wijsgerige ethiek. Zo geeft Bert Musschenga een scherpe analyse van met name formele of 'interne' kenmerken van integriteit in termen van met elkaar overeenstemmend denken, doen en spreken van een persoon.⁸ In reactie daarop vult Edgar Karssing aan dat een formeel integriteitsbegrip ook nog een inhoudelijke of 'externe' toets moet passeren, wat hij noemt een 'moreel filter'.⁹ Of, zoals Johan Hegeman et al. zeggen, 'personal integrity is not the same as moral integrity'.¹⁰ We willen immers uitsluiten dat bijvoorbeeld een consistent, consequent en coherent denkende, handelende en sprekende nazibeuveling ook aan de definitie van integriteit voldoet. De eigenschappen van integere personen en handelingen zijn sociale en sociaal opbouwende eigenschappen, zegt Karssing terecht. Maar ook met die toevoeging kunnen bijvoorbeeld professionals nog van mening verschillen over inte-

griteit, omdat het sociaal goede, dat wat sociaal van waarde is, per persoon en professe varieert. Daarmee hebben we nog geen ‘allround’-ethiek die aandacht geeft aan de *samenhang* van zowel codes als karakter als waarden.

Als het zo is dat de vraag naar integriteit zich niet alleen in publieke maar ook in professionele sectoren voordoet, dan is het ook relevant in hoeverre beroepsonderwijs in die sectoren omvattend in plaats van eenzijdig ethiekonderwijs aanbiedt. De ervaring met hoger beroepsonderwijs in mensgerichte beroepen leert namelijk dat aandacht voor codes en keuzes (besluitvormingsprocedures) daarin vaak centraal staat.¹¹ Daarnaast wint de zogenoemde zorg-ethiek (korthedshalve opgevat als familie van de deugdethiek) aan gangbaarheid.¹² Maar zelden gaan deze ethische benaderingen samen binnen een omvattende benadering.

Kortom, alleen al een bescheiden rondgang langs het enkele voorbeeld van integriteitsvraagstukken in onze samenleving laat zien hoe actueel ‘de kloof van Lewis’ is en de vraag oproept naar de mogelijkheid van een ‘integrale’ ethiek. Dat is een wijsgerig-ethische vraag. Die vraag is het onderwerp van dit boek.

Focus

Hoe benadert dit boek dit onderwerp? Anders dan C.S. Lewis, die de ethische *condition humaine* neemt als uitgangspunt van inzicht in onszelf en de wereld waarin we leven, nemen wij zijn constatering als aanleiding om een omvattende ethische stroming te verkennen die in onze actualiteit behulpzaam kan zijn. Hiervoor lijkt het instructief te rade te gaan bij de wijsgerige ethiek in een robuuste intellectuele traditie die zich graag als ‘integraal’ presenteert en waar ik zelf ook mee vertrouwd ben. Die casus is de stroming van het zogenoemde ‘neocalvinisme’.¹³

Het neocalvinisme van de negentiende en twintigste eeuw is eerder een maatschappelijke en culturele beweging dan een filosofische of theologische stroming, hoewel het daarmee vervlochten is.¹⁴ De naamgeving zegt al dat het een calvinistische beweging is en daarbinnen op een of andere manier ‘neo’. Het kan gezien worden als een reactie binnen het Nederlandse protestantisme – dat

sterk beïnvloed is door de theologie van Johannes Calvijn (1509-1564) – op ‘moderne’ ontwikkelingen als de rationalistische verlichting en de anti-autoritaire Franse Revolutie. Voormannen als Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) en Abraham Kuyper (1837-1920) zagen de vrijblijvendheid en de vrijzinnigheid in theologie en geloofsleven als het gevolg hiervan. Zij zetten zich in voor een heroriëntatie op de calvinistische traditie van de reformatie. Zij duiden dit ‘calvinisme’ zelf aan als ‘gereformeerd’ en werden door anderen ‘neocalvinisten’ genoemd. Kenmerkend voor hun heroriëntatie op de gereformeerde traditie is onder meer het thema van Gods soevereiniteit, dat wil zeggen dat God de geschiedenis regeert, dat God wetten geeft aan mens en schepping, dat mensen zich daar enigermate aan houden.¹⁵ Binnen deze protestantse ‘renaissance’ kwam later een ‘calvinistische wijsbegeerte’ op, meer in het bijzonder de ‘wijsbegeerte der wetsidee’ van Herman Dooyeweerd en Dirk Vollenhoven. Die stroming werd later bekend als ‘reformatorische wijsbegeerte’ en tegenwoordig als ‘christelijke filosofie’. Omdat elk van deze termen op zichzelf verwarrend kan zijn, gebruik ik voor hun vertegenwoordigers hier de ook internationaal gangbare term ‘neocalvinistisch’.

Afbakening

Om welke vertegenwoordigers gaat het in dit boek? In zijn inleidende boek over deze denkstroming, *Kennis en werkelijkheid* (1996), zegt René van Woudenberg dat een hoofdstuk over reformatorisch-wijsgerige ethiek ongeschreven is gebleven omdat het ‘zowel terminologisch als zakelijk een lastig ding’ is.

Want ofwel wordt ethiek in toegeknepen zin verstaan (...) en dan blijven allerlei onderwerpen die door de meesten van ons worden ervaren als behorend tot de ethiek onbesproken. Ofwel wordt ethiek verstaan in een zeer brede zin, namelijk als theorie van het menselijk handelen; ethiek in deze laatste zin is geen apart gebied. Ethiek opgevat in de eerste zin (...) heeft nog te weinig opgeleverd om een heel hoofdstuk mee te vullen. Ethiek opgevat in de tweede zin komt (...) in de wijsgerige antropologie ter sprake [en] verspreid door het hele boek.¹⁶

Later zullen we zien wat Van Woudenberg aanleiding gaf tot deze kenschets. Gerrit Glas lijkt een andere mening toegedaan en zegt, met een lijst van voorbeelden die voor een deel ook in dit boek terugkomen:

Contrary to what some might be inclined to say, there has already been done pretty much in the area of ethics and moral philosophy by Reformational philosophers. (...) the contribution both to systematic-philosophical and to more applied issues has been substantial.¹⁷

Misschien kunnen we zeggen dat er volgens Van Woudenberg weinig wijsgerige ethiek te vinden is in de neocalvinistische traditie, maar volgens Glas wel veel wijsgeren die ethiek aan de orde stellen. In dit boek zullen we dan ook proberen de balans op te maken door een ‘vlootschouw’ te houden van wijsgerige ethiek in de neocalvinistische traditie: bij welke christelijke wijsgeren uit de twintigste eeuw passeert ethiek de revue, wat zeggen zij daarover, en in hoeverre kunnen wij daar zelf gebruik van maken?

Elke vlootschouw moet zich beperken tot een aantal deelnemers. Het neocalvinisme is inmiddels veel meer dan een louter Nederlandse aangelegenheid. Daarom zouden er ook vertegenwoordigers en gesprekspartners te noemen zijn uit Amerikaanse, Afrikaanse en Aziatische takken van deze traditie. Voor gebruik van dit overzicht in de Nederlandstalige context is gekozen voor een inperking tot vertegenwoordigers die voor Nederlandse lezers vermoedelijk meer herkenbaar en toegankelijk zijn dan andere. Zo zullen achtereenvolgens de revue passeren Abraham Kuyper, Willem Geesink en Herman Bavinck, Herman Dooyeweerd, André Troost, Bob Goudzwaard, Egbert Schuurman, Richard Mouw, Nicholas Wolterstorff, Roel Kuiper, en als opstellers van de ‘normatieve praktijkbenadering’ met name Gerrit Glas en Henk Jochemsen.

Globaal genomen kunnen deze vertegenwoordigers in drie perioden of generaties worden verdeeld: vroeger, midden en later. Deze perioden worden in dit boek gemarkeerd door twee intermezzo's, over twee denkers die om uiteenlopende redenen niet met zoveel woorden in de beoogde reeks denkers passen maar wel een interessante en afwisselende aanvulling vormen. Hoewel hij geen neocalvinist is, noch filosoof, maar wel door velen in de gerefor-

meerde traditie gelezen en gewaardeerd wordt en bovendien iets eigens te zeggen heeft over ethiek, is C.S. Lewis de hoofdpersoon van het eerste intermezzo. En hoewel Allan Boesak evenmin filosoof is, maar als neocalvinist vanuit een heel ander werelddeel iets eigens te zeggen heeft over ethiek, is het tweede intermezzo aan hem gewijd.

Niet alleen zoeken we aldus vanuit een systematische interesse naar antwoord op de vraag wat wijsgerige ethiek in deze traditie biedt voor onze eigen actualiteit. Omdat een dergelijk overzicht nog niet eerder gegeven is, kan het ook vanuit een historische interesse de moeite waard zijn om de doorgaande lijnen van deze traditie te zien. Bovendien is het opvallend dat er over ethiek in de neocalvinistische traditie maar weinig gesprek is tussen wijsgerige ethici en theologische ethici. Wellicht dat dit boek daartoe ook een aanzet kan geven.

Werkwijze

Voorts is niet alleen over neocalvinisme maar ook over het brede onderwerp 'ethiek' veel te zeggen. Wat wordt daar in dit boek mee bedoeld? Omdat we hier geïnteresseerd zijn in de bijdrage van neocalvinistische denkers aan de wijsgerige ethiek, hebben we een bepaald soort vragen voor ogen. De Amerikaanse ethicus William Frankena (1908-1994), overigens ook een telg van gereformeerde, Nederlandse immigranten,¹⁸ onderscheidt in de inleiding van zijn befaamde boekje *Ethics* (1963) drie manieren van denken over ethiek.

- De descriptieve, empirische ethiek, die een historische of wetenschappelijke beschrijving (en soms verklaring) van het morele functioneren der mensheid probeert te geven.
- De prescriptieve, normatieve ethiek, die probeert voorschriften of oordelen te geven over wat goed of verkeerd (of toegestaan of verplicht of verantwoord) is om te doen, en wat daar goede redenen voor zijn.
- De analytische, meta-ethische ethiek, die antwoorden probeert te geven op terminologische en kennistheoretische vragen als: 'Wat betekenen ethische begrippen als moraal, of goed en ver-

keerd?', 'Wat is het verschil tussen moreel, amoreel, en immoreel?', 'Waarop kunnen morele en ethische oordelen en voorschriften worden gebaseerd?'.¹⁹

In dit boek zal het voornamelijk gaan over meta-ethische onderwerpen, dus Frankena's derde manier van denken over ethiek. We doen dit met name voor zover de besproken denkers dit zelf goed zichtbaar aanreiken. Het gaat om vragen als, in de eerste plaats, wat zij bedoelen wanneer zij woorden gebruiken als 'ethiek' en 'moraal', en over de grondslag en het toepassingsgebied ervan. Wat maakt bijvoorbeeld het morele moreel (of het ethische ethisch) en wat maakt het bindend? In de tweede plaats, vooruitlopend op hun antwoorden, gaat het om vragen als wat zij bedoelen met de reeks aan begrippen en theorieën die in hun weergave van de ethiek gebruikt worden, zoals verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid en naastenliefde. Kortom, onze vraag is: wat zit er in hun wijsgerig-ethische gereedschapskist, wat doen zij daarmee en wat kunnen wij daarmee?

Voor de werkstijl in dit boek betekent deze benadering twee dingen. Omdat we eerst willen zien wat de besproken denkers zelf zeggen, zullen we vrij dicht bij hun eigen weergave blijven. Dit boek bevat daarom ook betrekkelijk weinig discussie van de besproken denkers met andere gesprekspartners, noch binnen de eigen kring, noch erbuiten. En omdat we zullen zien dat bij de meesten van hen meta-ethische onderwerpen aan bod komen als onderdeel van hun eigenlijke 'project', zullen we ook steeds zichtbaar maken wat de strekking van die projecten is. Zodoende heeft dit boek een gedetailleerd maar toch inleidend karakter dat kan dienen als voorwerk voor toepassing in bijvoorbeeld de professionele ethiek. Voor dat laatste is dan nog weer een vervolg nodig.

Dankwoord

Deze studie is mogelijk gemaakt door een postdoc-subsidie van NWO/SIA en uitgevoerd binnen het lectoraat Zorg en zingeving van hogeschool Viaa in Zwolle. Ik dank lector René van Leeuwen voor zijn begeleiding. Tevens heb ik gebruikgemaakt van de

bibliotheek van de Stichting voor Christelijke Filosofie in Amersfoort en kon ik die door de medewerking van Sander Luitwieler en Marieke de Haan (pre-corona) als ‘third space’ gebruiken. Binnen het Neocalvinism Research Institute van de Theologische Universiteit Kampen vond het werk in een later stadium een welkome stimulans en inbedding.

Daarnaast dank ik degenen die voor publicatie delen of het geheel van het manuscript hebben gelezen. *It takes a village to write a book!* Waar het om het meelesen van een hoofdstuk gaat, staat dat bij het desbetreffende hoofdstuk vermeld. Voor het meelesen van het geheel ben ik Robert van Putten en Henk Jochemsen zeer dankbaar. Voor het lezen van het geheel als redacteurs van de reeks Verantwoording, waarin dit boek verschijnt, ben ik Bas Hengstmengel en Renée van Riessen veel dank verschuldigd. Uiteraard dank ik Bas ook voor zijn bijdrage als gastauteur van het inleidende hoofdstuk.

Dit boek wil ik opdragen aan Nicholas Wolterstorff, voorbeeld en vriend in de christelijke filosofie, met veel genegenheid en waardering.

Herman Bavinck

Abraham Kuyper, Willem Geesink
en Herman Bavinck

Wijsgerige ethiek bij de
vroege neocalvinisten

BAS HENGSTMENGEL

Introductie

Wie zich bezighoudt met de ontwikkeling van de wijsgerige ethiek in de neocalvinistische traditie, doet er goed aan zich te oriënteren op de theologische en historische context waarin het neocalvinisme ontstond. Dit hoofdstuk biedt een oriëntatie op hoofdstukken. Het heeft een meer theologisch en historisch karakter dan de andere hoofdstukken in het boek. Doel is echter niet om theologie of geschiedschrijving te beoefenen, maar om te laten zien hoe vanaf het begin de wijsgerige ethiek een eigen ruimte kreeg binnen het neocalvinistische denken. Daarbij wordt aandacht besteed aan de ethiekbeoefening binnen het vroege neocalvinisme en aan enkele van de karakteristieke thema's, zoals het denken in termen van een scheppingsorde, het theonome karakter van de ethiek, de centrale plaats van de wedergeboorte, en het belang van het zedelijk bewustzijn van de gelovige.

In dit boek staat de wijsgerige ethiek centraal zoals deze vorm kreeg in de neocalvinistische traditie. Het is niet vanzelfsprekend dat een *wijsgerige* ethiek in een orthodox-christelijke stroming als het neocalvinisme tot ontwikkeling kwam. In andere orthodoxe stromingen, zoals de bevindelijk-gereformeerde, kan bijvoorbeeld niet of nauwelijks van een wijsgerige ethiek gesproken worden; alleen van een *theologische* ethiek. Nu waren de grondleggers van het neocalvinisme theoloog en beoefenden zij, voor zover zij zich

met ethiek bezighielden, vooral een *theologische* ethiek. Daarbij lieten ze echter nadrukkelijk ruimte voor een *wijsgerige* ethiek. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op deze grondleggers: Abraham Kuyper (1837-1920), Willem Geesink (1854-1929) en Herman Bavinck (1854-1921). Kuyper en Bavinck kunnen worden beschouwd als de eigenlijke grondleggers van het neocalvinisme in Nederland. Het zwaartepunt ligt bij Kuyper (Geesink volgt hem in grote lijnen). Een enkele opmerking wordt gemaakt over Philip Hoedemaker (1839-1910), voorganger van Geesink op het gebied van de ethiek. Geesink is, meer dan Hoedemaker, bekend geworden als de voornaamste ethicus van de eerste generatie. Zij werkten alle vier aan hét bolwerk en symbool van het neocalvinisme: de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Hoedemaker, Kuyper, Geesink en Bavinck

Alvorens in te gaan op de inhoudelijke thema's is het goed om de belangrijkste figuren, hun context en hun onderlinge verhoudingen te introduceren. Neocalvinisme kan mede begrepen worden vanuit twee bewegingen, die elk op een eigen manier een reactie waren op het rationalisme van de verlichting. De eerste beweging is een tegenreactie op het rationalisme, namelijk de internationale opwekkings- en vroomheidsbeweging van het *réveil* uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Met deze beweging is in Nederland onder andere de naam van Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) verbonden, een directe leermeester van Kuyper en grondlegger van de antirevolutionaire politieke partij in Nederland. De tweede beweging, die juist het rationalisme van de verlichting absorbeerde, is de moderne theologie, te plaatsen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Haar grondlegger was de Leidse hoogleraar theologie Johannes Henricus Scholten (1811-1885), wiens colleges zowel door Kuyper als door Bavinck gevolgd werden. Met de wind van het *réveil* in de rug en in verzet tegen de moderne theologie ontstond het neocalvinisme.

De inzet van de neocalvinisten was om, zoals Kuyper in het voorwoord van zijn *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid* (1894) zei, 'de Gereformeerde Theologie, die als zoodanig reeds sinds het

midden der vorige eeuw den slaap der tragen sliep, weer wakker te schudden en in rapport te brengen met het menschelijk bewustzijn, gelijk zich dit aan het einde der 19^e eeuw ontwikkeld heeft' (EHG I, p. vi). Neocalvinisten zochten vooral actuele aansluiting bij het denken van de zeventiende-eeuwse theoloog uit Utrecht, Gisbertus Voetius (1589-1676) en, uiteraard, van de reformator Johannes Calvijn (1509-1564). Dat geldt ook voor hun ethiek. De neocalvinisten leggen echter nieuwe accenten.

Kuyper, die hoogleraar dogmatiek was, schreef zelf geen ethiek. Wel heeft hij belangrijke kaders geschetst en bouwstenen aangedragen. Kuyper gaf in het derde deel van zijn theologische magnum opus *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid*, een afbakening van de theologische en wijsgerige ethiek, mede in verhouding tot de dogmatiek en andere theologische vakken.

De eerste hoogleraar die zich aan de in 1880 opgerichte Vrije Universiteit met (onder veel meer) de ethiek bezighield, was Hoedemaker. Bekend is vooral zijn openbare les 'De verhouding der ethiek tot de dogmatiek en de practijk der godzaligheid' (1881), waarmee hij de colleges ethiek aan de VU opende. Deze rede is interessant, omdat daarin thema's aan bod komen die een constante blijken te vormen in het ethisch denken van andere neocalvinisten, zoals we nog zullen zien.

Invloedrijker op het gebied van de neocalvinistische ethiek is Hoedemakers opvolger Geesink. Vanwege fundamentele verschillen in opvattingen verliet Hoedemaker in 1888 de toen nog kleine Vrije Universiteit. Geesink, voorheen predikant, kreeg in 1890 zijn leeropdracht in de ethiek. Zijn programma in dit vakgebied zette hij onder meer uiteen in een rede die hij in 1897 hield bij de overdracht van het rectoraat van de VU: 'De ethiek in de gereformeerde theologie'. Het grote systematische werk waaraan hij jarenlang werkte, maar dat pas na zijn dood verscheen, is zijn *Gereformeerde ethiek* (1931).

Veel minder bekend als ethicus is Herman Bavinck. Ook al promoveerde hij in 1880 te Leiden op *De ethiek van Ulrich Zwingli*, waaruit zijn vroege belangstelling voor de ethiek blijkt, maakte hij toch vooral naam met de *Gereformeerde dogmatiek* (1895-1901) en later ook als pedagoog. Tijdens zijn leven publiceerde hij op het gebied van de ethiek *Hedendaagsche moraal* (1902) en *De navol-*

ging van Christus en het moderne leven (1918). Maar het betreft uitgewerkte versies van lezingen die hij hield, geen systematische ethische werken. Recent is ontdekt dat hij ook jarenlang werkte aan een *Gereformeerde ethiek*, die nu – honderd jaar na dato – is uitgegeven. Op het moment van schrijven wordt ook de publicatie van een aantal manuscripten van Bavinck op het gebied van de wijsgerige ethiek voorbereid. De geschiedenis zal moeten uitwijzen of de statuur van Bavinck als ethicus eenzelfde hoogte zal bereiken als die van de dogmaticus Bavinck.

Theologische en wijsgerige ethiek

Na deze introductie van de voornaamste auteurs volgt nu de bespreking van een eerste, belangrijk inhoudelijk thema, namelijk de ruimte die er binnen het vroege neocalvinisme was voor wijsgerige ethiek. De bijzondere aandacht van deze theologen ging daarbij uit naar zowel de verhouding tot de theologische ethiek als die tot de dogmatiek.

In zijn rede ‘De verhouding der ethiek tot de dogmatiek en de practijk der godzaligheid’ pleitte Hoedemaker allereerst voor de eigen plaats van de ethiek naast de dogmatiek. Het beginsel van de ethiek is volgens Hoedemaker dat mensen naar Gods beeld zijn geschapen. Het zedelijk leven is ten diepste wetsbetrachting, omdat het richtsnoer van het leven buiten de mens ligt: het vol-doen aan het beeld van God. Daarbij sprak Hoedemaker nog voorzichtig over de mogelijkheid van een wijsgerige ethiek. Het theologische karakter van de ethiek staat bij hem steeds voorop. ‘Den bovennatuurlijken oorsprong der waarheid handhaven wij, wanneer wij de stelling uitspreken, dat de ethiek een theologisch karakter bezit’ (VED, p. 33).

Daarbij merkte hij wel op dat het theologisch karakter van de ethiek ‘niet uitsluit, dat zij ook een filosofisch karakter bezit, zonder dat dit aan de objectiviteit van de Godskennis uit de natuur geput, eenigszins tekort doet. Er bestaat immers ook een *theologia Naturalis*, die alleen in hare verbastering als *theologia Rationalis*, met de zuivere Godskennis strijdt, die uit het Woord Gods is verkregen’ (VED, p. 34). Met andere woorden: de waarheid wordt ten

diepste gekend uit het Woord Gods, zoals bestudeerd in de theologie, maar deze geopenbaarde waarheid is niet in strijd met de waarheid die uit de natuur te kennen is en die, buiten de bijzondere openbaring om, in de filosofie bestudeerd wordt. Dit geldt ook op het gebied van de ethiek.

Deze nog enigszins losse gedachten van Hoedemaker werden systematisch uitgewerkt door Kuyper, met name in zijn *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid*. Ethiek is volgens hem 'de systematische uiteenzetting van den ons geopenbaarden wil Gods, waaraan de mensch zich heeft te conformeren' (*EHG* III, p. 421). Hij schetst hoe oudere gereformeerde theologen de ethiek beschouwden als onderdeel van de dogmatiek. In de loop der tijd ontwikkelde de ethiek zich echter tot een afzonderlijk gebied van studie, dat in twee vakgebieden uiteenviel: een wijsgerige ethiek, die veelal voortbouwend op Aristoteles het zedelijk leven als zodanig bestudeerde, en een theologische ethiek die de betekenis van Gods gebod onderzocht op de verschillende levensterreinen.

De filosofie onderzoekt in haar psychologisch deel den mensch gelijk hij bestaat. De Theologie daarentegen onderzoekt den mensch zelve niet, maar rekent met hetgeen aangaande den mensch van Godswege geopenbaard is. (*EHG* III, p. 418-419)

Beide vormen van ethiekbeoefening, de wijsgerige en de theologische, hebben elkaar nodig. De voorzichtige ruimte die Hoedemaker gaf, is bij Kuyper tot een noodzakelijke ruimte geworden. Hij spreekt (met Schleiermacher) van *Lehnsätze*, dat wil zeggen leun- of hulpstellingen die worden ontleend aan een ander vakgebied, in dit geval de wijsgerige ethiek. Zonder die *Lehnsätze* blijft de theologische ethiek een abstractie. Hij benadrukt dat, hoewel beide elkaar aanvullen, de theologische ethiek zich nooit kan schikken naar de wijsgerige ethiek. De theologie blijft bij hem, heel klassiek, de koningin der wetenschappen en de dogmatiek de koningin der theologische vakken. Overeind blijft dat de ethiek in de gereformeerde theologie niet alleen de dogmatiek nodig heeft, maar ook de wijsgerige ethiek, die als vakgebied een eigen plaats toekomt.

Nadat Hoedemaker in 1888 de VU had verlaten, kreeg Geesink

in 1890 zijn leeropdracht in onder (veel) meer de ethiek. Zijn programma in dit vakgebied zette hij uiteen in de rede 'De ethiek in de gereformeerde theologie'. Aan het einde van de negentiende eeuw, zo constateerde hij, stond het vakgebied van de ethiek, zowel in de wijsbegeerte als in de theologie, in toenemende mate in de belangstelling. In het licht van ontwikkelingen in de ethiek van rooms-katholieke en lutherse zijde sloeg de gereformeerde theologie naar zijn oordeel 'een vrij poover figuur'. Hij sprak van een 'armoede van onze tijd aan specifiek Gereformeerde ethische studie – zoo scherp afstekend tegen den rijkdom van het verleden' (EGT, p. 6).

Ontstaan bij de reformatoren, in het bijzonder bij Calvijn, was de gereformeerde ethiek volgens Geesink tot een hoogtepunt gekomen bij Voetius, de gereformeerde scholasticus. In de achttiende eeuw kende zij, onder invloed van Coccejus en Descartes, een neergang. Volgens Geesink diende de gereformeerde ethiek weer aansluiting te zoeken bij Voetius, door hem een 'doctor ecclesia' genoemd (EGT, p. 62, 76). Weliswaar was de gereformeerde theologie 'na een winterslaap van ongeveer een eeuw' weer ontwaakt en had onder meer Kuypers *Encyclopaedie der heilige Godgeleerdheid* en Bavincks *Gereformeerde dogmatiek* (in wording) opgeleverd, maar een actuele gereformeerde ethiek was nog niet van de grond gekomen. Geesink schetste in zijn rede enige lijnen om te komen tot een actuele ethiek 'in Voetiaanschen geest' (EGT, p. 62).

Geesink zag, net als Hoedemaker en Kuyper, ruimte voor een wijsgerige ethiek. Hij constateerde: 'Of de filosofie met goed recht het ethische in haar gebied opneemt, daarover is onder de Gereformeerden (...) vóór en tegen gestreden.' Zelf was hij van opvatting dat 'de wijze waarop de filosofie wordt beoefend, geheel afhankelijk is van het subject dat zich daaraan wijdt'. Daarom meende hij dat zich 'zoowel een Christelijk philosophische als een vóór- en anti-christelijk philosophische beoefening der ethiek denken laat' (EGT, p. 9-10). In zijn latere, meer systematische werk *Gereformeerde ethiek* liet hij zich nog stilliger uit op dit punt.

De theologische ethiek wordt door Geesink in de *Gereformeerde ethiek* gedefinieerd als 'dat onderdeel der theologie waarin gehandeld wordt van de zelfbepaling van den christen in de relatie tot zijn medemenschen, gelijk zij behoort te zijn naar Gods geopen-

baarden wil' (*GGE I*, p. 173). Zij is onderscheiden van de wijsgerige ethiek doordat zij onderdeel is van de theologie, die door Geesink in Kuypers lijn wordt opgevat als 'wetenschap der kennis Gods' (*EGT*, p. 7). Omdat de waarheid (dogmatiek) eerder is dan het leven (ethiek), is de ethiek ondergeschikt aan de dogmatiek. De theologische ethiek kent daarmee bij Geesink een confessioneel karakter. Omdat het niet om het even is welke confessie men aanhangt, kent de ethiek bovendien een kerkelijk karakter. Als bronnen van de (theologische) ethiek noemt Geesink de Heilige Schrift, de belijdenis, en het christelijk zelfbewustzijn.

De filosofische ethiek is de oudste vorm van ethiekbeoefening, zo constateert Geesink. Zedelijkheid is immers geen specifiek christelijk, maar een algemeen menselijk verschijnsel. De ethiek is 'niet in de Christelijke kerk, maar in den schoot van het Heidendom geboren', in de woorden van Hoedemaker (*VED*, p. 17). Na het ontstaan van het christendom, in het bijzonder na het ontstaan van een christelijke filosofie bij Origenes en Augustinus, ontstond een christelijke wijsgerige ethiek, die het christelijk zedelijke bestudeerde, maar daarin onontkoombaar het algemeen menselijke betrok. Zo waren er dus een voorchristelijke en een christelijke wijsgerige ethiek. 'Door het verband nu tusschen het algemeen-zedelijke en het christelijk-zedelijke wordt beheerscht de verhouding tusschen philosophische en theologische ethiek' (*GGE I*, p. 157).

Na de zeventiende eeuw ontstond ook een buitenchristelijke wijsgerige ethiek, zegt Geesink. Bij Kant werd het ethische losgemaakt van de religie en werd de moraal autonoom. Bij de neocalvinisten bestaat nu de behoefte aan, zoals Kuiper schrijft en Geesink aanhaalt, 'een philosophische ethiek die uit de realiteit der palingenesie [wedergeboorte, bh] opkomt', zodat er minder afhankelijkheid is van de (niet-christelijke) moderne ethica (*EGT*, p. 73). De theologische ethiek neemt de resultaten van de wijsgerige ethiek als hulpstellingen over. Daarbij ontleent de theologische ethiek formele ethische grondbegrippen als 'deugd', 'plicht' en 'hoogste goed' aan de wijsgerige ethiek.

Bavinck onderstreept met Geesink de noodzaak tot een ethiekbeoefening in Voetiaanse geest. In een woord vooraf bij zijn *Heden-daagsche moraal* schrijft hij: 'Aan geschriften, die de zedelijke beginselen en vraagstukken van den tegenwoordigen tijd bespre-